

KUR'ÂN'DA KADER VE ÖZGÜRLÜK

Yrd. Doç. Dr. Ömer AYDIN
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Kader ve özgürlük, insanın karşılaştığı en kompleks ve karmaşık bir problemdir. Bu yüzden olsa gerek, günümüzde de hakkında en çok soru sorulan bir konudur. Böyle bir konunun bir makale sınırları içinde bütün boyutlarıyla ele alınıp işlenmesi mümkün değildir. Biz konuyu burada Kur'ân açısından ana hatlarıyla işlemeye çalışacağız.

İnsanın özgür olup olmadığı konusunda birçok düşünür, filozof, bilim adamı fikir yürütmüş; bir kısmı insanın özgür olduğu sonucuna ulaşırken bir kısmı da insanın zorunluluk altında olduğunu söylemişlerdir. Öteki din, felsefe ve düşüncelerde olduğu gibi bu konu İslâm'da da tartışılmış, bunun sonucu olarak temelde biri özgürlük diğeri zorunluluk taraftarı iki görüş ortaya çıkmıştır.

Her görüş sahibi, kendi haklılığını kanıtlamak için Kur'ân'dan delil arama yoluna gitmiştir. Kur'ân'da bir kısım âyetler insanın özgür olduğunu ve yaptığı eylemlerinden sorumlu olduğunu vurgularken; bazı âyetler de Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğundan,¹ insanı hidâyete erdirenin de onu saptıranın da Allah olduğundan,²

Herşeyi Allah'ın irâde ettiğinden, O'nun irâdesinin dışında hiçbir şeyin meydana gelemeyeceğinden,³ Allah'ın insanların kalplerini, kulaklarını mühürlediğinden ve gözlerini perdelediğinden⁴ söz edilir.

Kur'ân'daki bu gibi ifadeler, insanın özgür olmadığını belirtmek için değil, Cenâb-ı Hakk'ın mutlak irâde ve kudret sahibi olduğunu vurgulamak içindir. Aksi takdirde bu âyetler, Kur'ân'ın özgürlüğü ifade eden âyetleri ile çelişki oluşturur ki, Kur'ân'da çelişkinin olamayacağı bizzat Kur'ân tarafından açıklanmıştır: *"Kur'ân'ı düşünüyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkasından gelseydi, onda pek çok ihtilâflar bulurlardı."* (Nisâ, 4/82).

Zorunluluk taraftarları, bir de Kur'ân'da geçen *"kader"* ve *"takdîr"* kelimelerinin geçtiği âyetleri kanıt olarak getirirler. *"kader"* kelimesi sözlükte; takdîr, hüküm, icâb, ilzâm, yaratmak, bildirmek, bir şeyin miktarını ve değerini açıklamak, hikmete göre yapmak⁵ gibi

3 Bkz. Bakara, 2/253; Hûd, 11/107; Hac, 22/14; Burûc, 85/16; Secde, 32/13; Nahl, 16/93; Yûsuf, 12/118, En'âm, 6/149; Yûnus, 10/100; İnsân, 76/30; Tekvîr, 81/29.

4 Bkz. Bakara, 2/7; Câsiye, 45/23; Kehf, 18/57; Yâsîn, 36/9.

5 İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, Beyrut, 1968, XV, 186-189; et-Tahânevî, Keşşâf, Tahran, 1967, 1179; el-İsfehânî, Müfredât, İst., 1986, 596-598.

1 Bkz. Zümer, 39/62; Mülk, 67/13-14; Sâffât, 37/95-96; Enfâl, 8/7.

2 Bkz. Bakara, 2/26; A'râf, 7/186; Nisâ, 4/88; Fâtır, 35/8-10; Bakara, 2/213.

anlamlara gelir. İstilahta ise, “*olacak olan şeylerin zaman ve mekânını, nitelik, özellik ve ayrıntılarını Cenâb-ı Hakk'ın bilip ezelde takdîr ve tahdîd etmesi*”⁶ şeklinde tanımlanır. Kur'ân'ın “*kader*” ve “*takdîr*” kelimelerini içeren bazı âyetleri şu şekildedir:

“*Gerçekten Biz, herşeyi bir ölçüye göre yarattık.*” (Kamer, 54/49).

“*O kasabalar arasında gelip gitmeyi takdir ettik.*” (Sebe, 34/18).

“*Ancak onun karısını gerçekten (suçlularla beraber) kalanlar arasında olmasını takdir ettik.*” (Hicr, 15/60).

“*Her şeyin hazineleri yalnız bizim yanımızdadır. Biz onu ancak belli bir kaderle (ölçüyle) indiririz.*” (Hicr, 15/21).

“*O, gökten bir kadere (ölçüye) göre su indiren.*” (Zuhruf, 43/11).

“*O, her şeyi yarattı, bir takdire (ölçüye) göre düzenledi.*” (Furkân, 25/2).

“*O, takdir edip yol gösteren.*” (A'lâ, 87/3).

Görüldüğü üzere bu âyetlerde “*kader*” kelimesi, “*ölçü*” anlamında kullanılmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta da “*kader*”in yukarıda zikredilen ıstilahî anlamını bu âyetlerden çıkarmak mümkün değildir. Yine bu âyetlerden anlıyoruz ki Kur'ân'da “*kader*” iman esaslarından biri olarak sayılmamıştır. Ancak bazı

hadislerde “*kader*”in imandan sayıldığı görülmektedir ki, burada bunlardan bir kaçını aktarmak istiyoruz.

Cibril hadisi diye bilinen uzun bir hadisin konumuzla ilgili kısmı şu şekildedir: “. . . **İman; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhret gününe, hayır ve şerriyle kadere inanmaktır.**”⁷

“*kader*”i îmândan sayan hadislerinden biri de şöyledir: “**Kul şu dört şeye inanmadıkça îmân etmiş olmaz: Allah'tan başka ilâh olmadığına şehâdet etmek; Benim hak ile gönderilmiş Allah'ın Resûlü olduğuma şehadet etmek; Öldükten sonra dirilmeye îmân etmek; Kader'e, hayır ve şerrin O'ndan olduğuna inanmak.**”⁸

Hadislerdeki kadere îmânın, bir inanç esası olarak alınması doğru değildir. Hadislerde genellikle îmânla ilgili hususlarda, inanç esasları ile bu esaslara dahil olan ayrıntılar karışık olarak yer almıştır. Yukarıdaki ikinci hadiste görüldüğü üzere, “**Allah'tan başka ilâh olmadığına şehâdet etmek; Benim hak ile gönderilmiş Allah'ın Resûlü olduğuma şehadet etmek**” yani “*kelime-i*

6 Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, İst., 1339-1342, 315-316.

7 Müslim, *İmân* 1; en-Nesâî, *İmân*, 5, 6; İbn Mace, *Mukaddime*, 9, 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 27, 28, 52.

8 Müslim, *İmân*, 1, 7; et-Tirmizî, *Kader*, 10; *İmân*, 4.

şehadet" îmandan sayılmıştır. Halbuki "kelime-i şehâdet" îmanın değil, İslâm'ın şartlarından biridir. Öte yandan bazı hadislerde ise ameller îmandan sayılmıştır.

"*kader*", Cenâb-ı Hakk'ın yaratışındaki ölçü, tertip ve düzen anlamında hak ve gerçektir. Çünkü âyetler bunu bize vermektedir. Ancak Kur'ân'da, "**Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhirete**" îmân edin" dediği halde, "*kader*"e îmân edin denilmemektedir. Çünkü kader, inanç esaslarından Allah'a îmanla ilgili hatta Allah'ın "yaratma" sıfatıyla ilgili ayrıntı (fer'i) bir konudur. Bu ayrıntının îmân esaslarına ilâve edilmesi, iktidarlarını güçlendirmek için insanları pasifize etmek isteyen Emevî yönetiminin marifetidir. Emevîler, hilâfetin, Allah tarafından kendilerine ihsân edildiği iddiasındadırlar.⁹ Onlar, kendilerini Allah'ın yeryüzündeki vekili olarak kabul etmişlerdir. Bu yüzden de yaptıkları herşeyi, Allah tarafından irâde edilmiş bir tesirle yaptıklarını ileri sürmüşlerdir.¹⁰ Daha sonraki Emevî halife ve idarecilerinin, Muâviye ve Yezid zamanındaki görüşleri devam ettirdikleri; kendi ahlâksızlık ve adâletsizliklerini "*kader*"e yükledikleri¹¹ belirtilmektedir.

9 Golziher, Ignaz, *Introduction to Islamic Theology and Law*, New Jersey, 1981, 84.

10 Watt, W. M., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fiğlah, Ankara, 1981, 115, 141.

11 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed

Bu Emevî propagandası ve İslâm'ın ilk dönemlerindeki siyâsî karışıklıklar, müslümanları psikolojik olarak etkilemiş ve onların "*kader*"e cebrî anlam vermelerine neden olmuştur. Bu kimseler, "*kader*"e sığınarak teselli aramaya başladılar.¹² Ömeğin Hz. Ali hakkında kasîde yazan Bekr b. Hammâd, "*İbn Mülcem'e söyle! Kaderin kaçınılmaz olması yüzünden İslâm'ın büyük önderlerini yok ettin.*"¹³ diyerek kaderin kaçınılmaz olduğuna inandığını göstermektedir.

Ancak Emevîlerin bu anlayışları, müslümanlardan tepki görmeye başlamıştır. Kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre ilk tavır, Ma'bed el-Cühenî'den gelmiştir. Onun bu fikrini daha sonra Gaylân ed-Dımişkî savunmuş, "*kader*"in insan eylemlerini belirlediğini inkâr ederek, insanın eylemlerinde özgür olduğunu iddia etmiştir.¹⁴ Hasan el-Basrî, Emevîlerin "kendi fiillerinin Allah'ın takdîriyle olduğu" şeklindeki iddialarıyla ilgili olarak, "Allah'ın düşmanları yalan söylediler."¹⁵ demiştir.

Abdullah b. Müslim, el-Meârif, Kahire, 1969, 441.

12 Rauf, M. A., "The Qur'ân and Free Will", *The Muslim World*, Vol. LX, No. 3, 1970, 290.

13 İbn Abdi'l-Berr, el-İsti'âb fi ma'rifeti'l-ashâb, II, 482.

14 el-Bağdadî, el-Fark beyne'l-frak, 18-20; el-Kâsımî, Târihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile, Beyrut, 1985, 73-74.

15 Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 141.

Görülmektedir ki Emevîler, "kader"i kendi siyâsî iktidarlarını sağlamlaştırmak için bir kalkan olarak kullanmışlardır.

Kader problemi, Cenâb-ı Hak açısından ele alındığında, bu problemin çözümü güçleşmektedir. Çünkü kader, Allah'ın Tekvîn (yaratma) sıfatı yanında İlim, İrâde, Kudret¹⁶ sıfatlarıyla da ilgili bir durumdur. Biz, bu sıfatların mâhiyetini idrak edemediğimizden, bu sıfatlarla ilgili olan "kader"i de idrak edemeyiz. Bu sıfatların idrak edilebilmesi, Allah'ın zâtının da idrak edilmesi sonucunu doğurur ki bu mümkün değildir.¹⁷ İnsan akli bu gibi metafizikî hususları kavrayabilecek nitelikte değildir. Ziya Paşa'nın dediği gibi;

"İdrâk-i meâli bu küçük akla gerekmez"

Zîrâ bu terâzi bu kadar sıkleti çekmez"

İnsanoğlu, kendisiyle ilgili olan; nerede ve ne zaman doğacağı, hangi ana-babadan meydana geleceği, ne zaman ve nerede öleceği gibi durumları kendisi belirlemediği, kendisinin bunlarda bir tercihi ve arzusu olmadığı için sorumlu değildir. Kur'ân, "Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler."

(Bakara, 2/286) diyerek insanın gücünün yetmediği bu gibi durum-

lardan sorumlu olmadığını belirliyor.

İnsanın, kaderimde ne varsa o olur deyip, oturması da doğru değildir. Çünkü böyle bir düşünce Kur'ân'ın rûhuna aykırıdır. Kur'ân, insanlardan sürekli olarak çalışmalarını istemektedir.

Bu konuda akla gelen sorulardan biri de Cenab-ı Hak'ın ne yapacağımızı önceden bilmesidir. Evet O, bizim ne yaptığımızı ve ne yapacağımızı, daha doğrusu evrende olmuş ve olacak olayları ezeli ilmiyle bilir. Çünkü O, herşeyi bilir. Fakat bu bilgi, bizim eylemlerimizi özgür olarak gerçekleştirmemize engel değildir. Çünkü biz, Cenab-ı Hak bildiği için değil, biz yaptığımız için O biliyor. Bunu kelâm bilginleri, "Bilgi, bilinene bağlıdır."¹⁸ şeklinde formülize etmişlerdir. Öte yandan Allah'ın bilgisi, insanı şu veya bu şekilde yönlendirmez. İnsan, Allah'ın kendisi hakkında ne bildiğini de bilmez. Bu konuda yapılan yanlışlıklardan biri de "kader"ın sadece insanoğlu ile ilgili bir husus gibi gösterilmesidir. Halbuki kader, yukarıda belirttiğimiz gibi Allah'ın yaratmasıyla ilgilidir. Allah ise bütün evrenin yaratıcısıdır. İnsan ise bu evrenden bir parça oluşturur. Ancak insanın bu yaratılıştta, bu "takdir" edilişte ayrı bir yeri ve önemi vardır. Çünkü diğer bütün varlıkların aksine insana "akıl" ve "irâde" gibi nitelikler takdir edilmiştir. İşte Kelâm bilginleri "kader" kelimesini

16 en-Nesefî, Ebu'l-Mu'in, *Tabsiratü'l-Edille*, Tah. Claude Selame, Dınişk, 1993, II, 539; Yasin, M. Naim, *el-İmân*, Kahire, tsz., 73.

17 Yüksel, Emrullah, *Kelâm Dersleri*, Ankara, 1986, 1-7.

18 Ubeydullah b. Mes'ûd, *et-Tavdîh*, Beyrut, tsz., 1, 197.

"*takdir*" anlamında ele almışlar¹⁹ ve problemi bu şekilde çözmeye çalışmışlardır. Buna göre herşey takdir edildiği gibi, insanın eylemlerini özgür bir irâdeyle yapması da takdir edilmiştir. Yoksa insanın ne yapacağı önceden belirlenmiş değildir. Eğer bir belirlenme söz konusu olsaydı, özgürlükten bahsedilmeyecekti.

Bunun yanında Kur'ân'daki birçok âyet, insan özgürlüğünü açık bir şekilde ortaya koyuyor. Bu âyetlerden bir kaç şü şekildedir:

"Kim yararlı iş işlerse kendi lehinedir. Kim de kötülük işlerse kendi aleyhinedir." (Fussilet, 41/46).

"Herkes kazancına bağlı bir rehindir." (Müddesir, 74/38).

"Hiç bir günahkâr başkasının günâhını yüklenmez. İnsan ancak çalıştığına erişir." (Necm, 53- 38-39).

Bu âyetler, insanın eylemlerinde özgür olduğunu belirtirken, "**Putâ tapanlar: "Allah dileseydi, babalarımız ve biz puta tapmaz ve hiçbir şeyi haram kılmazdık" diyecekler; onlardan öncekiler de, Bizim şiddetli azâbımızı tadana kadar böyle demişlerdi.**" (En'âm, 6/148); "**Eğer Rahmân dilemiş olsaydı, biz bunlara kulluk etmezdik derler. Buna dâir bilgileri yoktur.**" (Zuhruf, 43/20) gibi âyetler de cebrî (fatalist) düşüncüyü tenkit ediyor.

19 Ubeydullah b. Mes'ûd, Ta'dilu'l-'Ulûm, Süleymaniye, Antalya-Tekelioğlu, 798, vr. 193b.

Bu âyetlere göre insanın eylemlerinde özgür olduğu gün gibi açıktır. İnsan, özgürlüğünü kendisi için "*takdir*" edilmiş bulunan "*irâde*" sayesinde elde etmektedir. Irâde, kişiye çeşitli alternatifler arasında seçme imkânı veren bir yetidir.²⁰ İnsan irâdeli olduğunu, zorunlu eylemleri ile isteğe bağlı eylemleri arasındaki farkı anlayarak bilebilir. Örneğin elimizin kendi tercihimizle meydana gelen hareketiyle, titremeden dolayı meydana gelen hareketi arasındaki farkı biliriz. Birincisi kendi irâdemizle, ikincisi ise bir sinir hastalığından oluyor.²¹ Yine insanın, doğumu, ölümü, hangi ana-babadan, nerede ve ne zaman doğacağı da kendi elinde değildir. Evet bunlar da takdir edilmiştir, ama bunlar insanın güç yetireceği şeyler değildir. Daha doğrusu bunlar, insanın isteğine bırakılmamıştır. Bırakılmadığı için de o, bunlardan sorumlu değildir. Sorumluluk insanın, özgür irâdesi ile yaptığı eylemleri yüzündendir. Kısacası, sorumluluk, özgürlüğü, özgürlük de sorumluluğu gerektirmektedir.

Sonuç olarak, Kur'ân'a göre "*kader*", "*ölçü*" anlamında olup, insan eylemlerinin zorunlu olduğunu gösteren bir inanç esası değildir. Bunun yanında insanın özgür olduğu, irade yetisi bulunduğu da Kur'ân tarafından ifade edilmiştir.

20 Ubeydullah b. Mes'ûd, et-Tavfih, I, 187.

21 Seyyid Bey, Usul-ü Fıkıh Dersleri, Dersaadet, 1338, 13.